

A munkásnők már a spájzban vannak?

Tóth Eszter Zsófia:

„Puszi Kádár Jánosnak”.

*Munkásnők élete a Kádár-korszakban
mikrotörténeti megközelítésben.*

(*Politikatörténeti Füzetek XXIV.*)

Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 211 oldal

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a 2007-es esztendő egyik legérdekesebb (társadalom)történeti munkáját ismerheti meg az olvasó, ha kézbe veszi Tóth Eszter Zsófia első önálló könyvét. A történész ugyanis egy eddig kevésbé kutatott témával foglalkozik: a Kádár-rendszer átlagpolgárainak életét mutatja be újszerűen, egy üzemi brigád tagjainak történeteín keresztül. A kötet fő forrása a Budapesti Harisnyagyár – 1970-ben Állami Díjat nyert – Felszabadulás szocialista brigádja tagjaival készített életútinterjú-sorozat, illetve a csoport által vezetett brigádnapló volt. Bár a kilencfős brigádból csak hat munkásnővel készülhetett végül interjú, azonban a szerző ezeket kiegészítette a munkatársakkal, barátokkal és rokonokkal – további huszonhat fővel – folytatott beszélgetés anyagával. Az interjúk során kialakult képet bővítette, illetve árnyalta bőséges hazai és nemzetközi történeti és társadalomtudományi szakirodalom, korabeli újságcikkek és egy eddig a kutatók által kevésbé feltárt levéltári forráscsoport, a budapesti pártiratok felhasználásával.¹ Az így összeállt mozaikok egészen új történeti megközelítésben ábrázolják a szocialista rendszert.

A rendszerváltást megelőzően a párt-történeti, azt követően főként a politikatör-

¹ Pontosabban a Budapest Főváros Levéltárában található Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Budapesti Bizottsága Budapesti Harisnyagyár alapszervezetének iratait tanulmányozta alaposabban a szerző.

téneti munkák terepe volt az államszocializmus időszakának történeti vizsgálata, amelyet leginkább egy híres személyiség életén, illetve fontosnak tartott eseményeken keresztül mutattak be. Bár történetek kísérletek ettől eltérő megközelítések érvényesítésére, ezek száma nem túl jelentős. A Valuch Tibor által megjelentetett *Hétköznapi élet Kádár János korában* című kötet, pedig vonzó címe ellenére is leginkább ismeretterjesztő jellegű kiadványként értékelhető.² Tóth Eszter Zsófia munkája – forrásai és megközelítése újszerűségén túl – mindazonáltal kapcsolódik ahhoz az új magyar társadalomtörténeti irányzathoz, amely immár az 1945 utáni történelem vizsgálatakor is törekszik – az eddig domináns, de a nemzetközi társadalomtudományi, illetve ismeretelméleti változásokról tudomást nem vevő – a kronologikus rendet követő politikatörténeti műveket meghaladó történeti elemzésekre.³

Már a kötet címe, majd a bevezető fejezet is jelzi, hogy nem szokványos történeti munkával van dolgunk. A címválasztás találó: egyrészt figyelemfelkeltő a nagyközönség felé, másrészt orientálja a szakma képviselőit, mire is számítsanak a továbbiakban. A mikrotörténeti megközelítés – Tóth Eszter Zsófia értelmezésében – ugyanis azt jelenti, hogy a szerző egy általa kiválasztott társadalmi csoport történetein keresztül kívánja átélhetővé tenni az olvasó számára a Kádár-rendszer hétköznapijait. Azonban ez

² Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest, 2006.

³ A szocializmus korszakának újszerű, a mindennapokat (is) bemutató társadalomtörténeti megközelítésére lásd például Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, 2004.; Majtényi György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Budapest, 2005.

a csoport, vagyis a Felszabadulás Brigád nem személytelen egységként jelenik meg a történeti elbeszélésben, hanem különálló egyének társulásaként. A szerző kényesen ügyelt arra a kötet írásakor, hogy nyilvánvalóvá tegye, miszerint az egyes hétköznapi embereken van a hangsúly a híres embereket, illetve személytelen csoportokat bemutató *mainstream* történetekkel szemben.

Bár valóban egy kisebb közösség a vizsgálódás tárgya, a mikrotörténet kifejezés szerintem csak részben helytálló. Valóban mikrotörténeti szempontokat alkalmaz, amikor az egyes *oral history* forrásokat elemzi, és megpróbálja feltárni a racionális döntéseket hozó emberek indítékait, illetve az egyéni lehetőségeket. Azonban a mikrotörténeti irányzat prominens képviselői hangsúlyozzák az egyes (mikro és makro) szintek közötti léptékváltások és bizonyos általános következtetések levonásának szükségességét is, amire viszont Tóth Eszter Zsófia kevéssé törekszik könyvében.⁴ Ez nem is róható fel a szerzőnek, hiszen merítési mintája túlságosan szűk ahhoz, hogy az egész Kádár-rendszerre vagy akár a szocializmuskori munkáságra nézve általános kijelentéseket tehessen. Egyes fejezetekben azonban láthatunk kitekintést a Budapesti Harisnyagyáron túlra is, például a lakás-szerzés problémáinál, de a történetés inkább az élethelyzet megértésére helyezi a hangsúlyt és nem a hősei életéből lesűrhető általános tapasztalatokra. Munkája a német társadalomtörténet azon irányzatával mutat rokonságot, amelyet az *Alltagsgeschichte*, azaz a mindennapok történetírása néven

ismerhetünk.⁵ Erre utal a kötetben előforduló bőséges német társadalomtörténeti hivatkozás is. A tizennégy oldalas bevezető fejezet fontos részét képezi az *oral history* források, az élőszóban elmondott visszaemlékezések történeti értékét elemző szakasz. Tóth Eszter Zsófia narratív konstrukcióként tekint az életútinterjúkban elmondott történetekre, olyan elbeszéléseként értelmezi azokat, amelyeket szükséges ellenőrizni, hiszen az emberi emlékezet megbízhatósága erősen kétséges. Az ellenőrzéshez a szerző által alkalmazott forráskritika az egyes történetek többszöri elismételgetésén, a más brigádtaggal való elmeséltetésén, illetve az írásos forrásokkal való összehasonlításán alapul. Szimpatikus az a történetírói módszer, amellyel a szerző nem az igazságot kívánja bemutatni (amire amúgy sem lenne képes), hanem arra törekszik, hogy olyan történeteket rekonstruáljon, amelyek segítenek megérteni a Kádár-korszak mindennapjait.

Már a kötet szerkesztése jelzi, hogy az író megpróbált túllépni a hagyományos, lineáris szerkesztésű történetírói kliséken. Tehát nem a kronológia és nem az egyes brigádtagok életrajzai, hanem az egyes emberekre ható, különböző identitásképző tényezők köré csoportosulnak az egyes fejezetek. Mivel ez kissé szokatlan – ám nagyon ötletes – eljárásnak tekinthető egy történeti munkánál, ezért nézzük meg részletesebben

⁴ A makro- és a mikrotörténet kapcsolatáról, illetve a mikrotörténeti irányzatokról lásd többek között: Czoch Gábor: *A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti vizsgálata*. Századvég, (1999) 15. sz. 17–38.; Szi-jártó M. István: *A mikrotörténelem*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 2006. 500–520.

⁵ Az *Alltagsgeschichte* néven emlegetett irányzatról többek között lásd: Fónagy Zoltán: *A mindennapok története. Antropológiai perspektívák a német társadalomtörténetben*. In: Orosz István–Pölöskei Ferenc (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. századi Magyarországon*. Budapest, 1996. 369–380.; Majtényi György: *„Uraltak” vagy „önfejük”? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban*. Korall, 2. évf. (2001) 5–6. sz. 242–252.; van Dülmen, Richard: *A történeti antropológia a német társadalomtörténet-írásban*. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai*. Budapest, 1990. 80–101.

ezeket az egymáshoz illeszkedő, de szorosan nem kapcsolódó tematikus mozaikokat.

Az első fejezet a vidéki munkásnők Budapestre vándorlása köré szerveződik. Tóth Eszter Zsófia a probléma fontosságát érzékeltetve hosszabb migrációkutató bevezetővel indít, ezután következik az egyes élettörténetek elemzése. Bár a későbbi brigád tagjai a vizsgált alanyok, a szerző kitér a rokonok és a majdani házastársak, munkatársak történeteire is. A vidékről felkerült, képzetlen lányok sorsáról számos sztereotípiát ismerünk, az író meg is próbálja körbejárni ezeket a problémákat az interjúk során. Végül azzal a konklúzióval szembesülhet az olvasó, hogy a leginkább a nehéz mezőgazdasági munka elől a fővárosba menekülő lányok a mihamarabbi elhelyezkedés, majd a gyors házasság révén kerülhettek el, hogy megalázó sorsban legyen részük, vagy vissza kelljen térniük a szülőfalujukba.

Az otthonteremtés és az új szomszédsági kapcsolatok kialakítása egyaránt fontos tényező egy frissen a fővárosba felkerült lány számára. A szomszédsági kapcsolatok identitásra ható ereje egyértelmű egy teljesen új környezetbe került ember életében, és ezt remekül ábrázolja Tóth Eszter Zsófia az interjúk elemzésekor. A szerző az egyes élettapasztalatok ismertetése mellett ebben a fejezetben kitekint az általános felé, vagyis kitér a szocializációs lakásszerzés problémáira, törvényi hátterére is. Érdekes és valóban mikrotörténeti része a könyvnek, amikor az interjúalanyok a központi lakáselosztási rendszer kijátszásáról mesélnek, amelybe az 1956 utáni lakásfoglalások mellett a pártkapcsolatok érvényesítése, illetve a szövetkezeti lakásépítés vállalása egyaránt belefért (ez utóbbi természetesen legális volt). Valószínűleg igaz a történész kijelentése, mikor azt írja, hogy a „lakáselosztás levéltári dokumentumaiban alig találhatóak utalások arra, hogy milyen szerepük volt a különböző stratégiáknak, ügyeskedéseknek a lakások megszerzésekor” (37. old.), azonban nem tudni, ezt mire alapozza, ugyanis a kötet forrásjegyzékében nem találni a lakás-

elosztással kapcsolatba hozható levéltári forráscsoportot.

A gyár mint identitásképző tényező vizsgálata nagyon fontos része az Állami Díjat elnyert brigád történetének. A brigádtagok a mai napig jó szívvel gondolnak arra, hogy évtizedeken át a Budapesti Harisnyagyárban dolgoztak. A gyárhoz való érzelmi hozzáállásukra illusztris példa a két hosszabban regnáló igazgatóhoz való viszonyulásuk. Míg a kitüntetés idején az üzem élén álló vezetőről pozitívan nyilatkoztak az interjúk során, addig az őt követő igazgatót, aki alatt csődbe ment a gyár, már inkább negatív jelzőkkel jellemezték. (77–79. old.) Az üzemi közösségek felelevenítésekor azonban érdekes megállapítást tesz a szerző, amikor világossá teszi az olvasó számára, hogy nem a brigád volt a legfontosabb közösség a brigádtagok számára, hanem az a műhely, ahol dolgoztak. Ez akkor válik igazán érthetővé, amikor kifejti, hogy egy brigádban nem csak egy műhely dolgozói vettek részt, hanem ez egy kifejezetten munkaverseny céljára kiválogatott társaság volt. Amíg a brigádban a munka volt a legfontosabb összetartó erő, addig a barátságok inkább az egyes műhelykollektívák tagjai között alakultak ki, vagyis a gyári (műhelyi) identitás erősebb volt a brigádénál.

Az Állami Díj meghatározó élménye volt az 1970-ben tízéves évfordulóját ünneplő Felszabadulás szocialista brigád tagjainak, akik mindmáig büszkéek a kitüntetésre. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen ez a munkásnő-kollektíva kapott először Állami Díjat. A történész ebben a fejezetben arra a kérdésre keresi a választ, mit gondolnak a csoport tagjai, vajon miért ők kapták ezt a rangos elismerést. Az interjúk során eltérő véleményekkel találkozott a szerző, de abban minden brigádtag egyetértett, hogy szerepe lehetett ebben a Kádár Jánossal való személyes ismeretségnek. Kádárral az 1960-as évek közepén kezdett el levelezni a brigádvezető, aki meglepődve tapasztalta, hogy a párt vezetője válaszolt is a levelekre, majd 1967-ben a pártszékházba is meghívta a bri-

gádot, illetve 1968-ban személyesen látogatott el a Budapesti Harisnyagyárba. Ekkor cuppant el az ominózus puszi is az első titkár orcáján. Kádáról tehát jó véleménnyel vannak a visszaemlékezők, bár csak óvatosan nyilatkoztak róla, mint azt a könyv írója el is mondja az *oral history* alkalmazhatósága problémáinak ismertetésekor (például: 14–18., 131. és 167–168. old.).

A fogyasztás, a párttagság, a vallás és a nemi szerepek egyaránt identitásképző tényezőként szerepelnek, és adják a kötet további fejezeteit. Talán a párttagság szerepére érdemes még részletesebben kitérni. A Felszabadulás Brigád azért kapta meg a szocialista jelzőt, mert tagjai – kettő kivételével – párttagok voltak. Azonban, hogy ki miért lépett be az MSZMP-be, az ma már nehezen rekonstruálható. Ezt érzékletesen fejt ki a történetíró, amikor utal arra, miszerint nem biztos, hogy teljesen felfejthető az igazság ebben a kérdésben, hiszen nyilvánvalóan másképp válaszoltak volna a brigádtagok 1989 előtt, mint a rendszerváltás után. A legtöbben a brigádvezető, illetve a műhelyfőnök által alkalmazott nyomásra hivatkoztak, csak egy-egy ember vállalta, hogy önként vagy a karrier, illetve az érdekérvényesítés érdekében lépett be a pártba. Az *oral history* korlátai azonban itt valóban kézzelfoghatóvá váltak. Amint azt a szerző ebben és a nemi szerepekről szóló fejezetben is leírja, vannak olyan tabu témák, amelyekről nagyon nehezen, illetve nem szívesen beszéltek az interjúalanyok. Így a párttagság kérdése mellett magánéletük rejtettebb vonásairól, például a szerelmi kapcsolatokról, a szexuális viselkedésről sem igazán nyilatkoztak. Ezek a más forrásból fel nem tárható témák jórészt továbbra is rejtve maradtak előttünk.

Az eddig inkább méltató könyvismertetés mellett azonban szót kell ejtenünk a kötet hiányosságairól, apróbb hibáiról is, amelyek azonban nem csökkentik a mű érényeit. A kötet formailag megfelel a történeti munkák kritériumainak, bár az olvasó talán joggal érezheti egy összefoglaló fejezet

hiányát. Ennek elmaradása valószínűleg a szerző tudatos döntése volt a felesleges általánosítások elkerülése végett, de azért talán nem kellett volna ennyire tartani bizonyos konklúziók levonásától. A névmutató hiánya nem okoz gondot, hiszen az interjúadók és a legtöbb szereplő csupán monogramjaikkal szerepelnek a kötetben, amelyek alapján nem lehet őket azonosítani. Az *oral history* ezen alapelvét, vagyis az anonimitást azonban a szerző kissé túlzásba vitte, illetve nem minden esetben alkalmazta konzekvensen. Így például a kötetben megjelenő színészek nevét mindig teljes névalakban találjuk, de a Harisnyagyár igazgatóinak és párttitkárainak nevét, nem beszélve a III. kerületi párttitkáráról, csak monogramok jelzik. Pedig ezek az emberek egyértelműen közszereplők voltak, neveik közlése nem esik adatvédelmi korlátozások alá.

Szintén kisebb problémát jelent az, hogy a bevezető fejezetben nem szerepel a kézirat lezárásának dátuma, csak egy közvetett utalást találunk 2003–2004-re. (165. old.) Mivel a kötetet 2007-ben adták ki, és a legfrissebb idézett szakirodalom is csak 2004-ből való, a szőrösszívű ítész valószínűleg joggal kérheti számon a szerzőn a legújabb szakirodalomra történő hivatkozások hiányát. Ezt pedig meg lehetett volna előzni egy kézirat-lezárási időpont megadásával.

A kötetnek nincs lektora, ami nem vált a mű hátrányává, azonban egy olvasószervező hiánya erősen érződik, leginkább a bibliográfiai hivatkozások egységesítésénél. Így néhány esetben lemaradt a hivatkozásnál a kiadás évszáma a szerző neve mellől, például: Fejős (23. old.), Kovács szerk. [sic!] (45. old.), Kádár (80. old.), Berta (157. old.). Az irodalomjegyzék nincs egyeztetve a hivatkozási listával, ugyanis a konkrétan hivatkozott cikkek számánál jóval több mű szerepel a bibliográfiában. Maga az irodalomjegyzék érdekes szerkezetű, hiszen az egyes szerzők művei nem a kiadás időrendjében, hanem betűsorrendben következnek egymás után. Ez Gyáni Gábor könyveinél

ahhoz vezetett, hogy nincs megkülönböztetve Gyáni két, 1992-ben keletkezett munkája, így a rájuk való hivatkozás is bizonytalan, bár azért nem feloldhatatlan (vö. 10., 12., 38. és 193. old.). Egyéb kisebb hibák még előfordulnak a bibliográfiai hivatkozásoknál (például: Dausien 1985. nem szerepel az irodalomjegyzékben, 21. old.), azonban a kötet remélhetőleg mielőbbi második kiadásában ezeket a szerző és a kiadó már bizonyára javítja majd.

Tartalmilag nem sok kivetnivalót találni Tóth Eszter Zsófia művében. Az identitásképző tényezők közül talán hiányzik a család és az iskola szerepének vizsgálata, bár ezt részint kivédi a szerző azzal, hogy a Budapestre költözéstől kezdve nézi hősei életét. A brigádtagok életének bemutatása során a történetíró remekül eleveníti meg a Kádár-korszak hétköznapijainak hangulatát, jól formál történetet az elbeszélők emlékeiből.⁶ Jól alkalmazza a forráskritikát az életút-elbeszéléseknél, az egyes történeteket

nem fogadja önmagukban el, hanem szembeesíti azokat más visszaemlékezésekkel, illetve amennyiben az lehetséges volt, írott forrásokkal is. A történetek eme elemző, de egyúttal szinte baráti hangú interpretálása rokonszenves, ám gyarló hősokeket, racionális, de olykor mégis hibás döntéseket hozó embereket mutat, olyanokat, akikben könnyen magunkra ismerhetünk. A szerző jelentős érdeméül tudható be, hogy megnyitotta neki az interjúalanyok, úgy tűnik, köztük korrekt, szinte már baráti kapcsolat alakult ki. A kötet olvasmányos stílusa és gördülékeny szerkezete könnyen átélhetővé teszi a harisnyagyári dolgozók sajátos, ám mégis egyedi életét, és úgy vélem, ennél több dicséret nem is szükséges.

KOLTAI GÁBOR

⁶ A Felszabadulás Brigád tagjaival készített interjúkból dokumentumfilm is készült 2004-ben *Brigád blues* címmel (rendező: Martinédesz László).